

УДК 7.031

ORCID 0000-0002-6638-4399

DOI: <https://doi.org/10.37627/2311-9489-15-2019-1.83-99>

ВИНИКНЕННЯ СИМВОЛУ МЕАНДРУ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ РЕЛІГІЙНО-СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕНЬ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЛЮДИНИ

Бондарчук**Ярослава Віталіївна**

кандидат мистецтвознавства,
Національний університет
“Острозька академія”, м. Острог
Рівненської обл.
Yaroslava.Bondarchuk@oa.edu.ua

Бондарчук**Ярослава Віталіївна**

кандидат искусствоведения,
Национальный университет
“Острожская академия”, г. Острог
Ровенской обл.
Yaroslava.Bondarchuk@oa.edu.ua

Yaroslava Bondarchuk

Ph.D. in Art Criticism,
National University
“Ostrog Academy”, Ostroh,
Rivne region
Yaroslava.Bondarchuk@oa.edu.ua

***Анотація.** У статті розглянуто різні версії щодо семантики меандру в добу палеоліту. Простежено еволюцію меандру від хаотичних хвилястих ліній, проведених пальцями на стінах печер до чіткого знака у вигляді смуги ритмічних зигзагів і складного орнаменту зі свастик. Доведено, що виникнення символу меандру пов'язане з усвідомленням нескінченного руху земного й небесного світу, продовження буття, у якому безупинно змінюються протилежні процеси (напрямки). Показано відображення провідних релігійно-світоглядних ідей 23–18 тисячоліття до н.е., утілених у символі меандру, у характеристиках домінуючих на той час зодіакальних знаків Водоля та Стрільця.*

***Ключові слова:** палеолітичне мистецтво, релігійно-світоглядні уявлення, меандр, зодіакальні знаки Водоля та Стрільця.*

***Постановка проблеми.** Раніше від візуальних образів сакралізованих об'єктів навколишнього світу первісна людина навчилася створювати їхні знаки, що засвідчують уже артефакти пізнього ашелю. Серед усіх символів палеоліту чи не найбільш загадковим і складним є символ меандру, який з'явився наприкінці граветського періоду в 23 тисячолітті до н.е. Якщо семантичне навантаження таких абстрактних знаків як коло, хрест, спіраль, ряди крапок або паралельних ліній, якими фіксувалися дні місячного та сонячного календарів, розшифровані дослідниками, то значення меандру залишається проблемою.*

***Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Думки щодо семантики меандру в добу палеоліту було висловлено багатьма дослідниками первісного мистецтва. Їхній системний аналіз зробили Б. О. Фролов у монографії “Первісна графіка Європи” та А. Д. Столяр у монографії “Походження образотворчого мистецтва”. Уже перші дослідники палеолітичного мистецтва Е. Ларте та Г. Крісті вважали, що першоджерелом виникнення упорядкованого меандрового орнаменту були ритмічні плавні вигнуті лінії, нанесені рукою або різцем на стіни печер, які також умовно називають меандрами. У праці “Reliquia aquitanica” (Лондон, 1865–1875) вони писали, що ці смуги були суто декоративним орнаментом, який не мав ніякої ідеї, суто виразом “культу прекрасного” (Frolov, 1865–1875, p. 22). Г. Люке в праці “Мистецтво та релігія первісних людей” (Париж, 1926)*

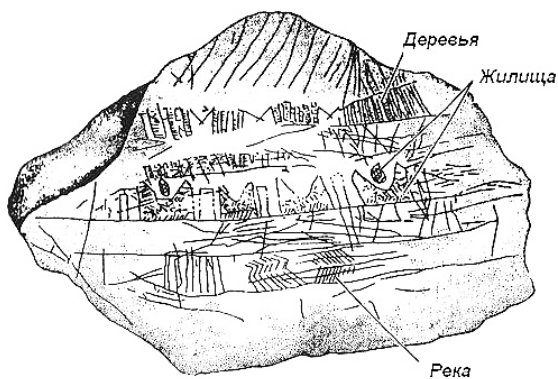


Рис. 1. Зображення ріки (води) меандровим орнаментом на “топографічній карті” зі стоянки Межиріччя (Черкаська обл., Україна), 15 245 ± 1080 р. т. Джерело: <http://opogode.ua/ua/article/2014-04-23-naidavnishie-posieliennia-homo-sapiens-ta-naidrievnisha-mapa-v-ukrayini>.

трактував паралельні лінії, як “гру пальців”, якою первісна людина отримувала фізично-естетичне задоволення (Luquet, 1926, р. 145). А. Брейль дотримувався того погляду, що палеолітичні митці водили пальцями по глині, розминаючи й тренуючи руки, щоб намалювати тварин. У своїй останній книзі “Чотириста століть скельного мистецтва” (Монтігнас, 1952) дослідник писав: “...площинні зображення... ймовірно почалися з деяких видів слідів, залишених рукою... їхня гра спершу випадкова, а потім усвідомлена створила двомірні силуети” (Breuil, 1952, р. 21–22). Проте, малюнки в печері Шове, які вражали своєю досконалістю, були створені 30 410 ± 720, 28 340 ± 570 р. до н. е., набагато раніше, ніж “меандри”. Не можна спростувати думки, що якісь палеолітичні митці застосовували лінії як пробу руки, але це не було загальною закономірністю. Важливим свідченням того, що лінії мали самостійне, більш важливе призначення, ніж просто один зі способів розминки рук перед зображенням тварин, є виконання їх різцем на камені, як, наприклад, на стінах печери Гаргас.

А. Д. Столяр уважав “меандри” імітуванням слідів ведмедів, які в глибині своїх лігвищ “постійно гострили кігті об стіни, залишаючи на них тисячі борозен (подряпин) “гриффад” (Stoljar, 1985, р. 53). Для первісних мисливців це був своєрідний знак звіра. Отже, ніби імітуючи сліди діяльності звіра, мисливці креслили на стінах своїх печер подібні знаки й використовували їх для обрядів магії полювання та розмноження звіра.

З погляду етнологів В. Р. Кабо, гіпотеза А. Д. Столяра є правомірною лише частково, оскільки в Австралії, де печерних ведмедів ніколи не було, меандри тим не менше відомі, наприклад, у печері Кундала. В. Р. Кабо трактує меандри як символічні позначення підземних лабіринтів печер, що, своєю чергою, є символом потойбічного підземного світу, “куди відходять і звідки знову повертаються тварини й люди, викликані до життя магичними обрядами” (Кабо, 2002). Подібною є версія доктора філософії М. В. Клягіна. На думку дослідника, зображення тварин у заплутаних лініях могли означати народження тварин з водного хаосу (меандрів) або невизначеного хаосу (хаотичних рисок) (Клягун, 2007). Різні погляди науковців щодо значення меандру в мистецтві палеоліту свідчать, що ця тема залишається дискусійною. Її дослідження важливе з огляду й на те, що семантика меандру як одного з найскладніших символів первісного світу тісно пов’язана з проблемою, яка постає в науковій літературі останніх десятиліть (у працях М. О. Чмихова (Chmykhov, 1977; Chmykhov & Kravchenko & Cherniakov, 1992; Chmykhov, 2014), О. А. Гурштейна (Hurshtein, 2011), Ю. О. Шиловой (Shylov, 1990) та ін.) і стосується відображення провідних релігійно-світоглядних уявлень у характеристиках зодіакальних знаків, домінуючих у період їхнього виникнення (у яких проходила на той час точка перетину екліптики та екватора протягом 1250–1260 років).

Мета статті. З’ясувати, які релігійно-світоглядні ідеї міг утілювати символ меандру в палеоліті, і порівняти їх з характеристикою зодіакально-

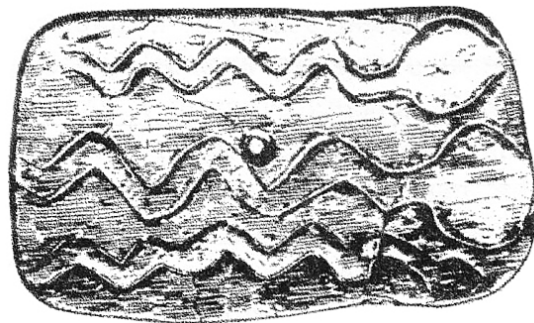


Рис. 2. Внутрішній бік пластини із зображенням 3 змії зі стоянки Мальта (Іркутська обл., Росія), 21 891–22 423 р. до н. е. Джерело: www.proza.ru/2010/06/266



Рис. 3. Кістяний обруч із меандровим орнаментом (20 x 3,7 см) зі стоянки Костенки 1 (Воронезька обл., Росія). 21–19 тис. р. до н.е. Джерело: ru.wikipedia.org/wiki/; <http://vantit.ru/thesaurus/item/37-venera-iz-kostyonok.html>



Рис. 3. Кістяний обруч із меандровим орнаментом (20 x 3,7 см) зі стоянки Костенки 1 (Воронезька обл., Росія). 21–19 тис. р. до н.е. Джерело: ru.wikipedia.org/wiki/; <http://vantit.ru/thesaurus/item/37-venera-iz-kostyonok.html>

го знака, доміантного в період виникнення цього символу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найбільш переконливим способом дослідження будь-якого символу є “з’ясування історичного формування знака в ланці певної “семантико-зображувальної еволюції” (Stoliar, 1952, р. 128). Науковці сходяться на тому, що відправним началом для створення символу меандру могли стати хвилясті лінії, нанесені рукою або різцем на стіни печер. Такі своєрідні орнаменти є в печерах Пеш Мерль (23,6–17,3 тис. р. до н.е.), Хорнос де ла Пенья (від 30 тисяч р. до н.е. до неоліту), Гаргас (30–21,9 тис. р. до н.е.). Іноді ці лінії сполучаються із зображеннями тварин, але в переважній більшості випадків існують самі по собі як абстрактні знаки. Вони могли виконувати кілька функцій, зазначених вищезгаданими дослідниками. Найбільш цікавими є інтерпретації В. М. Клягіна та В. Р. Кабо, що ці лінії могли бути символами хаосу підземного світу, звідки постають і куди щезають люди й тварини. Проте дуже сумнівно, що у свідомості первісної людини, як пише В. Р. Кабо, народження природних істот було пов’язане з підземним світом. Адже палеолітичні мисливці бачили, що більшість тварин (крім печерних ведмедів) не живе в заплутаних лабіринтах під землею, не виходить із підземного світу, не “виринає з-під землі”, як пише вчений, а народжується від інших тварин на поверхні землі. Усесвітні процеси смерті та народження відбуваються не в іншій потойбічній, а в земній природній реальності, у вічному потоці буття, з якого вини-

кає й куди щезає все існуюче. Наочним графічним утіленням нескінченного потоку буття в часі й просторі, у якому складно переплітаються протилежні процеси життя й смерті, направлені у двох протилежних напрямках до неба й до землі, було “нескінченне” протягування хвилястих ліній, які то підіймаються вгору, то опускаються донизу. За тим самим принципом поєднання протилежних напрямків по вертикалі вгору й вниз і по горизонталі зліва направо побудований знак нескінченності в сучасній геометрії. Додавання в хвилясті меандри зображень тварин означало щезання й виникнення їх у вічному потоці (продовженні) буття.

Смислове навантаження плавного вигнутих ліній як течії (плину) буття могло утворитися від асоціативного порівняння з потоками води, течією та вигинами русла ріки. Саме слово “меандр”, яке походить від назви звивистої річки Мендерес у Туреччині, означає плавний вигин. Доказом того, що з часів палеоліту цей символ асоціювався з течією води, є зображення ріки з допомогою меандру на давній “топографічній карті” зі стоянки Межірїчі (Черкаська обл., 15 245 ± 1080 р.т.) (рис. 1).

Наочним утіленням плавного ритмічного хвилеподібного руху була змія. Найдавніше зображення змії, вигини яких утворюють знаки меандрів, виявлено на кістяній пластині з поховання дитини на стоянці Мальта, яка датується 21 891–22 423 р. до н.е. (рис. 2). Тіло кожної змії утворюється подвійною лінією, що вигинається хвилями. Кількість вигинів на двох верхніх зміях дорівнює 7, нижня змія

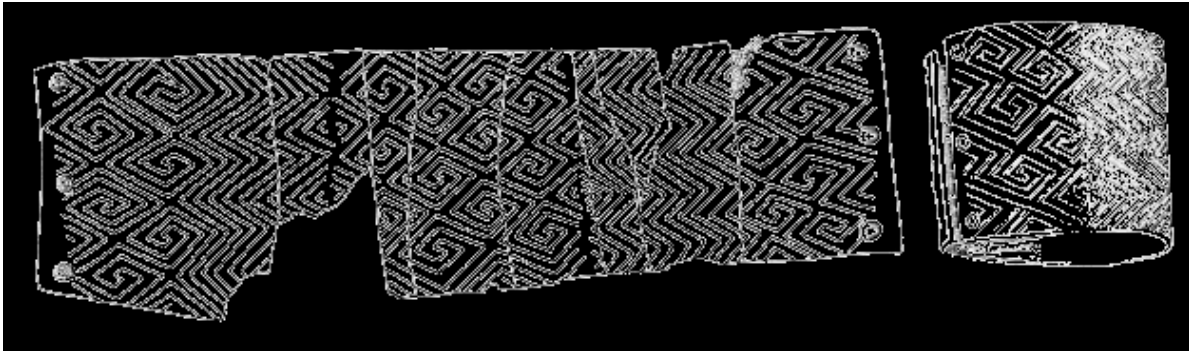


Рис.4. Браслет із зображенням сонячного і місячного календарів з Мізинської стоянки (Чернігівська обл., Україна). 18–16 тис. р. до н.е. Джерело: www.arata-ukraine.com/text-ua.

утворює 14 зигзагів. Таким чином відрізками, що утворюють тіла змій, зображено місячний календар — два синодичних місяці по 28 днів. Отже, прообразом меандру як знака нескінченного руху, крім хвилястих ліній на стінах печер і звивистої течії води, були зміни фаз Місяця, що асоціювались із поведінкою змій, яка, за словами Мірче Еліаде, цікавила людей не сама по собі, а як епіфанія (явлення) Місяця, “того, що вона з’являється і щезає, і того, що у неї стільки ж витків, скільки в Місяця днів... або того, що вона змінює шкіру (тобто періодично відроджується, тобто “безсмертна”)” (Elyade: 163). Проте, важливо зауважити, що природні образи руху змії перетворились у меандри на чіткий симетричний абстрактний знак. Спостерігаючи за зміною поколінь, чергуванням дня і ночі, життя і смерті, нескінченим плином часу, який асоціювався з рухом небесних світил, течією води, хвилеподібними вигинами змії, палеолітична людина створила символ вічної течії (бігу, продовження) буття, спрямованого то до неба, то до землі.

Найдавніший зразок упорядкованого меандрового орнаменту, який не містить у собі ніяких елементів природних об’єктів, виявлено на ритуальному кістяному обручі зі стоянки Костенки 1, що датується близько 21–19 тис. р. до н.е. (рис. 3). Майже посередині обруча проходить горизонтальна смуга з позначками, у розміщенні яких можна помітити числовий ритм “7”. Через кожні 7 крапок проведені дві вертикальні смужки. Так само над цією горизонтальною стрічкою ялинковий меандр складається з 7 вертикальних смужок, щоправда верхня смужка зображена лише частково. У ниж-

ньому ялинковому меандрі найчастіше повторюється ритм “9”. Сакральна символіка чисел “7” та “9” пов’язує меандр з місячним календарем, за яким жінки палеоліту вираховували строки народження дитини.

Подальший розвиток меандру порівняно з орнаментом на ритуальному обручі з Костенок демонструє орнамент кістяного браслета зі стоянки Мізин (18–16 тис. р. до н.е.) (рис.4). Крім простого меандру у вигляді ламаної лінії, яка складається з 7 відтинків, що пов’язується з місячним календарем, уперше в палеолітичному мистецтві тут з’являється складний меандр з 12 заламаних у одну сторону відтинків. Із чотирьох таких складних меандрів, розміщених навхрест, утворюється знак свастики — хреста, який позиціонується в стані обертання й символізує коловорот Сонця (рис. 5). У трьох зонах складного орнаменту зі свастик нараховується 360 відтинків, що майже збігається з числом днів у році згідно з сонячним календарем. Якщо додати до відтинків середньої зони складних меандрів відтинки простих меандрів: $268+42+56$, отримаємо 366. А якщо до 268 додати різницю між відтинками зон простих меандрів ($56-42 = 14$), то отримаємо 282 — десять синодичних місяців (Frolov, 1992, р. 87). Таким чином, знак меандру використано для підрахунку днів сонячного й місячного року.

Поєднання в орнаменті браслета двох типів композицій: стрічкової у вигляді зигзагів та центричної у вигляді свастики, що складається з 4 меандрів, розташованих хрестом — відображає два типи сприйняття руху небесних тіл у просторі та часі. Палеолітична людина спостерігала не лише лінійний рух Сонця й Місяця по небу, але і його

повторюваність (циклічність). Водночас ці композиції втілювали бачення світу палеолітичної людини. Якщо стрічка меандру сприймалась як знак нескінченного потоку буття, то вкраплення в нього свастики — знаку коловороту Сонця — означало присутність у природних життєвих процесах надземної сили, благодаті, яка ставала домінуючим організуючим вузлом кожного відрізка буття.

Результатом дослідження є з'ясування походження знака меандру від нанесених на стіни печер плавно вигнутих ліній, подібних до хвиль, течії ріки, вигинів змії. Додання в меандри фігур тварин, а також зображення меандрів у вигляді відтинків, згрупованих за числовими ритмами місячного й сонячного календарів, свідчить, що цей знак символізував нескінченний рух на небі й на землі, течію, потік, плин буття, спрямований то до неба, то до землі. За тим самим принципом поєднання протилежних напрямків вгору-вниз побудований знак нескінченності в сучасній геометрії. Спільним часом функціонування найдавніших пам'яток, у яких виявлено артефакти зі знаками меандру є 22–21 тисячоліття до н.е. Це дає підставу стверджувати, що виникнення цього знака припадає на добу Водолія (23 650–21 500 р. до н.е.). Усвідомлення нескінченного руху земного й небесного світу (потіку буття), відрив від земної конкретики й абстрагування від візуальних образів, що виявилось у символі меандру, отримало відображення в характеристи-

ці знака Водолія, який вважається знаком особливого сприйняття надземної духовної реальності. Утворення з чотирьох складних меандрів, розміщених хрестом, знака свастики, який символізував безупинний круговий рух Сонця, припадає на 18 тисячоліття до н.е. — добу знака вогняної стихії Стрільця (19 350–17 200 р. до н.е.) і знаходить відображення в характеристиці цього знака, який позиціонує високі духовні амбіції людства й уявляється у вигляді кентавра, що стріляє в небо.

Висновок. Відображення релігійно-світоглядних уявлень у характеристиках зодіакальних знаків, доміантних у період їхнього зародження, у добу палеоліту, коли людина не вмiла визначати головне сузір'я, у якому сходить Сонце в день весняного рівнодення й давати йому характеристику, яка б відображала провідні ідеї доби (як це було в часи розвинутих цивілізацій), свідчить, що ця відповідність є результатом не людської думки, а вищого промислу. Такий висновок не суперечить сучасному постнекласичному трактуванню історичного розвитку людства, згідно з яким, незважаючи на те, що “всесвітньо-історичний процес диверсифікується на множину різноманітних формоутворень”, однаково він розуміється цілісним (тотальним). До тоталогічного трактування історії близько підходить монадологічна концепція, у якій ключове поняття “монада” “постає як Бог, Розум, Причина, Принцип усіх речей” (Boichenko, 2000, p. 331, p. 321–322).

Література / References:

1. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник. К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. 723 с.
2. Гурштейн А. А. Археoaстрономическое досье: когда родился Зодиак? *Земля и вселенная. Научно-популярный журнал Российской академии наук.* 2011. № 65. С. 48–61.
3. Кабо Владимир. Круг и крест. Размышления этнолога о первобытной духовности. Канберра: Американа, 2002. URL: members.limentro.com.au/elgovor/aboriginals/or.htm (дата звернення: 10.01.2019).
4. Клягин Н. В. Современная научная картина мира. М.: Логос, 2007. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Science/klyagin/04.php (дата звернення: 18.02.2019).
5. Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства. М.: Искусство, 1985. 298 с. з посиланням на праці: Luquet G.H. *l'art et la religion des Hommes fossiles.* Paris. 1926. P. 145; Breuil H. *Quatre cents siècles d'art pariétal.* Montignas. 1952. P. 21–22.
1. Boichenko, I. V. (2000). *Filosofia istorii: Pidruchnyk.* Kyiv: Znannia. (in Ukrainian)
2. Gurshtejn, A. A. (2011). Arheoastronomicheskoe dos'e: kogda rodilsja Zodiak? *Zemlja i vseleennaja. Nauchno-populjarnyj zhurnal Rossijskoj akademii nauk,* 65, 48–61. (in Russian)
3. Kabo, Vladimir. (2002). *Krug i krest. Razmyshlenija jetnologa o pervobytnoj duhovnosti.* Kanberra: Ameringa. Retrieved from members.limentro.com.au/elgovor/aboriginals/or.htm (in Russian)
4. Klyagin, N. V. (2007). *Sovremennaja nauchnaja kartina mira.* Moscow: Logos. Retrieved from http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Science/klyagin/04.php (in Russian)
- 5a. Stoljar, A. D. (1985). *Proishozhdenie izobrazitel'nogo iskusstva.* Moscow: Iskusstvo. (in Russian)
- 5b. Luquet, G.H. (1926). *l'art et la religion des Hommes fossiles.* Paris, p. 145 as cited in Stoljar, A. D. (1985). *Proishozhdenie izobrazitel'nogo iskusstva.* Moscow: Iskusstvo.

6. Фролов Б. А. Первобытная графика Европы. М.: Наука, 1992. 200 с. С. 22. З посиланням на працю: Lartet E., Christy H. Reliquia aquitanica : In 3 Vol. London. 1865–1875. P. 263–264.
7. Чмыхов Н. А. К семантике орнаментальных схем катакомбной керамики. *Некоторые вопросы археологии Украины*. Киев: Вища школа, 1977. С. 14–31.
8. Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. К.: Либідь, 1992. 376 с.
9. Чмихов М. О. Астрономія в житті первісного суспільства (до питання про час утвердження астрономічних знань). *Українське небо : студії над історією астрономії в Україні : збірник наукових праць*. Львів : Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. С. 20–30.
10. Шилов Ю. А. Космические тайны курганов. М.: Молодая гвардия, 1990. 66 с.
11. Элиаде М. Очерки сравнительного религиоведения. С. 163. URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/comporative_bogoslov/eliade/04.php (дата звернення: 13.02.2019).
- 5с. Breuil, H. (1952). *Quatre cents siècles d'art pariétal*. Montignas, p. 21–22 as cited in Stoljar, A. D. (1985). *Proishozhdenie izobrazitel'nogo iskusstva*. Moscow: Iskusstvo.
6. Lartet, E., & Christy, H. (1865–1875). *Reliquia aquitanica* (Vol. 3, pp. 263–264). London as cited in Frolov, B. A. (1992). *Pervobytnaja grafika Evropy*. Moscow: Nauka, 22. (in Russian)
7. Chmyhov, N. A. (1977). *K semantike ornamental'nyh shem katakombnoj keramiki. Nekotorye voprosy arheologii Ukrainy*. Kiev: Vishha shkola, 14–31. (in Russian)
8. Chmykhov, M. O., Kravchenko, N. M., & Cherniakov, I. T. (1992). *Arkheolohiia ta starodavnia istoriia Ukrainy: Kurs lektsii*. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)
9. Chmykhov, M. O. *Astronomiia v zhytti pervisnogo suspilstva (do pytannia pro chas utverdzhennia astronomichnykh znan)*. (2014). *Ukrainske nebo: studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats*. Lviv: Instytut prykladnykh problem mekhaniky i matematyky im. Ya. S. Pidstryhacha NAN Ukrainy, 20–30. (in Ukrainian)
10. Shilov, Ju. A. (1966). *Kosmicheskie tajny kurganov*. Moscow: Molodaja gvardija. (in Russian)
11. Jeliade, M. *Ocherki sravnitel'nogo religiovedeniia*, p. 163. Retrieved from http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/comporative_bogoslov/eliade/04.php (in Russian)

Бондарчук Ярослава Витальевна

Возникновение символа меандра как отображения религиозно-мировоззренческих представлений палеолитического человека

Аннотация. В статье рассмотрены разные версии, касающиеся семантики меандра в эпоху палеолита. Прослежена эволюция меандра от хаотических волнистых линий, проведенных пальцами на стенах пещер до четкого знака в виде полосы ритмических зигзагов и сложного орнамента, состоящего из свастик. Доказано, что возникновение символа меандра связано с осознанием бесконечного движения земного и небесного мира, продолжения бытия, в котором непрерывно меняются противоположные процессы (направления). Показано отображение главных религиозно-мировоззренческих идей 23–18 тысячелетия до н.э., воплощенных в символе меандра, в характеристиках доминантных на то время зодиакальных знаков Водолея и Стрельца.

Ключевые слова: палеолитическое искусство, религиозно-мировоззренческие представления, меандр, зодиакальные знаки Водолея и Стрельца.

Yaroslava Bondarchuk

The Emergence of the Symbol of the Meander as a Manifestation of the Religious Vision of the World by the Palaeolithic Man

Background. Among all the Palaeolithic characters, perhaps the most mysterious and complex is the meander symbol that appeared in the 23rd millennium BC. Its semantic meaning remains a problem.

The article aims at finding out what ideas about the world could position the sign of the meander in the Palaeolithic and comparing them with the characteristic of the zodiacal sign that dominated during the period of its appearance.

Methods. The author used the method of semantic analysis of the meander symbols, viewing them in chronological sequence and the method of comparison to determine the conformity of the characteristics of zodiac signs to the ideas about the world of the Palaeolithic.

The study **resulted** in finding that the meander symbol originated from smoothly curved lines, similar to waves, river flow, the curves of a snake. The inclusion in the meander of animal figures indicates that it symbolized the endless motion in

heaven and on earth, the flow of life (being). This gives grounds for asserting that the occurrence of this sign falls on the era of Aquarius (23,650 - 21,500 BC). The formation of the swastika sign occurs in the Sagittarius era (18th millennium BC).

Conclusion. The reflection of religious-ideological representations in the characteristics of zodiacal signs dominant at the time shows that this is the result of not human thought, but God's providence. Such a conclusion does not contradict the modern post-non-classical interpretation of the historical development of mankind, viewing the world-historical process as holistic.

Keywords: Palaeolithic art, religious ideas about the world, meander, zodiac signs of Aquarius and Sagittarius.